

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Προσκυνήματα στην Ανατολική Μεσόγειο από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα.

Ο 7^{ος} αιώνας σηματοδοτείται από την απώλεια των συροπαλιστινιακών και βορειοαφρικανικών κτίσεων της αυτοκρατορίας από τους Άραβες.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Το προσκυνήμα στους Αγίους Τόπους μετά τον 7^ο αιώνα.

Ως αποτέλεσμα της κατάκτησης των Αγίων Τόπων στις πρώτες δεκαετίες του 7^{ου} αιώνα, το προσκύνημα στις ιερές θέσεις της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου κατέστη δυσκολότερο και απέκτησε επικίνδυνες προοπτικές για τους προσκυνητές.

Ωστόσο, πιστοί χριστιανοί, τόσο από τη Δύση όσο και από τις περιοχές της βυζαντινής επικράτειας συνέχισαν να ακολουθούν τη διαδρομή των προσκυνητών.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Τα κίνητρα τους την περίοδο αυτή εξακολουθούν να ταυτίζονται εν πολλοίς με τα κίνητρα των προσκυνητών της πρωτοβυζαντινής περιόδου:

- ειλικρινής πνευματική ανάγκη να βρεθούν στους τόπους που γεννήθηκε, έζησε, έδρασε, μαρτύρησε και κυρίως αναστήθηκε ο Χριστός
- να πατήσουν τα χώματα των βιβλικών μορφών της Παλαιάς αλλά και της Καινής Διαθήκης
- να βρεθούν στο χώρο δράσης των ηρώων του χριστιανισμού

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

- να συμμετέχουν σε ιερές λατρευτικές πρακτικές ή τελετές, όπως:
  - να γεμίσουν μια κανάτα στην Κανά!
  - ή να βαπτιστούν στα νερά του Ιορδάνη

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

• να συλλέξουν και να φέρουν μαζί τους στις χώρες προέλευσης τους ιερά ενθύμια από τους αγίους τόπους και τα ιερά προσκυνήματα, όπως:

- πήλινα, μολύβδινα φιαλίδια/κουτρούβια/ευλογίες με μύρο ή αγίασμα
- εικόνες
- εγκόλπια
- αναμνηστικά μετάλλια/νομίσματα
- εικονίδια
- λειψανοθήκες με ιερά λείψανα

ή ακόμη χώμα ή σκόνη από κάποιες θέσεις προσκύνησης

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Σε κάθε περίπτωση η προσπάθεια επικεντρώνεται στο:

- να αποκτήσουν οι ίδιοι την εμπειρία του προσκυνητή, που τους ήταν γνωστοί από τις διηγήσεις παλαιότερων προσκυνητών,

και

- να αισθανθούν οικείοι με την ιερότητα των χώρων και με τα τοπία των βιβλικών και των ευαγγελικών διηγήσεων,

ως μέσο για:

- να γίνουν καλύτεροι χριστιανοί,

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

...και με την πίστη ότι οι κακουχίες και οι κίνδυνοι του προσκυνηματικού ταξιδιού ήταν κατά κάποιο τρόπο το διαβατήριο της σωτηρίας τους στην μετά θάνατο ζωή που ευαγγελιζόταν η Χριστιανική θρησκεία.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Βάσει των πηγών φαίνεται ότι λιγότεροι ήταν αυτοί που προσδοκούσαν την ίαση τους από κάποιο επίγεια ασθένεια, αν και κάποια προσκυνήματα φαίνεται να διαθέτουν ιαματική παράδοση, ενώ ορισμένα να διαθέτουν και σχετική εξειδίκευση σε ορισμένες ασθένειες.

Στους αγίους τόπους ιαματικές δυνατότητες φαίνεται να κατέχουν ο Ιορδάνης ποταμός, μέσω της εμβάπτισης σε αυτόν, ή την, αναφερόμενη ως «προβατική κολυμπήθρα», δεξαμενή της Βηθεσδά στην Ιερουσαλήμ, όπου κατά τις γραφές συντελέστηκε η ίαση του παραλυτικού.

Σύμφωνα σύγχρονη πηγή ο Βρετανός προσκυνητής Willibald, που είχε πρόσκαιρα τυφλωθεί βρήκε το φώς του με το που μπήκε στον ναό του Παναγίου Τάφου

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Ωστόσο δεν λείπουν οι περιπτώσεις προσκυνητών που βλέπουν το προσκύνημα ως μέσο κοινωνικής ανέλιξης μετά την επιστροφή τους στα πατρία εδάφη, και καυχούνται για το σωματικό και πνευματικό τους επίτευγμα που τους καθιστά ανώτερους από τους οικείους τους που δεν μετείχαν στο ταξίδι.

Το 1033 ο Rodulf Glaber αναφέρει επικριτικά ότι: «πολλοί επιστρέφουν από το ταξίδι στην Ιερουσαλήμ, περιμένοντας να αποτελούν αντικείμενο θαυμασμού!»

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Ωστόσο, η πλειονότητα των προσκυνητών στους Αγίους Τόπους προσέγγιζαν το προσκυνηματικό ταξίδι με

- πίστη
- πνεύμα ταπεινοφροσύνης

και

- ευγνωμοσύνη για την τελεσφόρησή του

επιστρέφοντας στην πατρίδα τους πνευματικά ανανεωμένοι.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Προσκυνητές τόσο από τη Δύση όσο και από την Κωνσταντινούπολη, ή τις περιοχές της βυζαντινής επικράτειας ακολουθούσαν τις θαλάσσιες ή χερσαίες οδούς προς τους Αγίους τόπους σε περιόδους έντασης του χριστιανικού φρονήματος, όπως:

- τη δεκαετία μετά τη συμπλήρωση της χιλιετηρίδας, στις αρχές του 11^{ου} αιώνα,

ή

- μετά την αποκατάσταση του μνημείου του Παναγίου Τάφου που ολοκληρώθηκε τα 1047, καθώς και

- σε περιόδους ανακωχής μεταξύ του χαλιφάτου των Φατιμιδών και των Βυζαντινών

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Οι δυτικοί ακολουθούσαν κυρίως τις θαλάσσιες οδούς, σαλπάροντας από τα λιμάνια της Ιταλίας ή της Νότιας Γαλλίας για κάποιο από τα λιμάνια της Παλαιστίνης, αν και δεν λείπουν οι περιπτώσεις που ταξίδευαν ως προσκυνητές προς την Κωνσταντινούπολη, και εν συνεχεία μετέβαιναν στην Παλαιστίνη ακολουθώντας τις χερσαίες οδούς των προσκυνητών, μέσω:

- της Νίκαιας
- της Άγκυρας

και

- της Ταρσού στις πύλες της Κιλικίας, από όπου αλλάζοντας κατεύθυνση, στρέφονταν προς τα εδάφη της Παλαιστίνης,

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Είναι ξεκάθαρο ότι το χερσαίο ταξίδι προς τους Αγίους Τόπους μετά τη δεκαετία του 630 ήταν ιδιαίτερα επικίνδυνο καθώς οι ταξιδιώτες διακινδύνευαν:

- να συλληφθούν, όπως ο Βρετανός Willibald το 722
- να γίνουν θύματα λεκτικής ή σωματικής βίας από ντόπιους μουσουλμάνους,
ή
- να σκοτωθούν, όπως η περίπτωση των εξήντα μαρτύρων της Ιερουσαλήμ

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Μερικοί επίδοξοι προσκυνητές (ανάμεσα και στους οποίους διαπρεπείς χριστιανοί και μετέπειτα άγιοι) αποθαρρύνθηκαν σε περιόδους έντασης των προβλημάτων μεταξύ Αράβων και βυζαντινών και δεν ολοκλήρωσαν ή σταμάτησαν το ταξίδι στους Αγίους Τόπους:

- στα μέσα του 10^{ου} αιώνα ο Αθανάσιος ο Αθωνίτης, ιδρυτής της μοναστικής κοινότητας του Αγίου όρους, έφτασε έως την Κύπρο, και ματαίωσε το ταξίδι του στους Αγίους Τόπους, όταν πληροφορήθηκε τον θάνατο του πατριάρχη Ιεροσολύμων και την πυρπόληση του Παναγίου Τάφου από τους μουσουλμάνους.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

- τον 11^ο αιώνα ο Λάζαρος, μετέπειτα στυλίτης ασκητής στο Γαλήσιον όρος, διέκοψε το μακρόχρονο προσκυνηματικό ταξίδι του προς τους Αγίους Τόπους όταν πληροφορήθηκε την καταστροφή του Παναγίου Τάφου το 1009 από τον Χαλίφη Al-Hakim του Χαλιφάτου των Φατιμιδών, καθώς την ίδια περίοδο φαίνεται ότι στο πλαίσιο των διωγμών των χριστιανών προσκυνητών από τους μουσουλμάνους πολλοί ήταν οι χριστιανοί, τόσο κληρικοί ή μοναχοί όσο και λαϊκοί που σκοτώθηκαν.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Στο πλαίσιο της ευρύτερης ανασφάλειας οι προσκυνητές αποφεύγουν κατά διαστήματα τους Αγίους τόπους κατευθυνόμενοι στην Κωνσταντινούπολη και σε τοπικά προσκυνήματα σε πόλεις της βυζαντινής επικράτειας στην Ελλάδα και την Μικρά Ασία.

Οι κίνδυνοι μετατρέπουν και τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των προσκυνητών, καθώς οι γυναίκες προσκυνήτριες που αποτελούσαν μεγάλο ποσοστό των επισκεπτών των πρωτοβυζαντινών προσκυνημάτων στους Αγίους Τόπους αλλά και στο Σινά σταματούν να ταξιδεύουν μετά τον 7^ο αιώνα, με ένα μόνο παράδειγμα γυναίκας προσκυνήτριας από τη Δύση να είναι γνωστό την περίοδο μεταξύ του 7^{ου} και του 11^{ου} αιώνα.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Το προσκυνηματικό κύμα προς τους Αγίους Τόπους επηρεάστηκε εκ νέου από την επικράτηση των Σελτζούκων στην ηπειρωτική Μικρά Ασία μετά την μάχη του Ματζικέρτ το 1071, γεγονός που απέκοψε τους χερσαίους προσκυνηματικούς δρόμους από την Κωνσταντινούπολη προς την Κιλικία και την Παλαιστίνη.

Το γεγονός αυτό, που υπήρξε καταλύτης για την υλοποίηση της Πρώτης Σταυροφορίας (1096-1099) που είχε ως στόχο την απελευθέρωση των ιερών χριστιανικών προσκυνημάτων αλλά και των οδών προς αυτά.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Ο ρυθμός των προσκυνητών αυξήθηκε μετά το 1099 (ο αριθμός των δυτικών προσκυνηματικών κειμένων του 12^{ου} αι. είναι πολλαπλάσιος αυτών της προηγούμενης περιόδου)

και έφτασε στο ζενίθ του τον 13^ο αιώνα, για να παρακμάσει εκ νέου μετά την πτώση της Άκρας το 1291, καθώς η εγκαθίδρυση των Λατινικών βασιλείων στην Ανατολική Μεσόγειο, στην Κύπρο και τους Αγίους Τόπους είχε ως αποτέλεσμα την αθρόα, ασφαλή, εισροή δυτικών προσκυνητών, συμπεριλαμβανομένων γυναικών, που επιστρέφουν στο προσκήνιο ως προσκυνήτριες στους Αγίους τόπους.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Οι κίνδυνοι ωστόσο δεν εκλείπουν:

Ο Seawulf, ένας χριστιανός προσκυνητής του 12^{ου} αιώνα από την βόρεια Ευρώπη, περιγράφει τις θαλάσσιες καταιγίδες που συνάντησε στο ταξίδι του απειλώντας το πλοίο που τον μετέφερε στην Παλαιστίνη, καθώς και τους Σαρακηνούς πειρατές που τους απείλησαν στο ταξίδι της επιστροφής.

Αλλά ακόμη και κατά την περίοδο του Λατινικού Βασιλείου της Ιερουσαλήμ (1099-1187) το ταξίδι στους Αγίους Τόπους ήταν επικίνδυνο καθώς οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί ήταν εύρωστοι αριθμητικά στην ευρύτερη περιοχή.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Οι κίνδυνοι ωστόσο δεν εκλείπουν:

Ο Seawulf, ένας χριστιανός προσκυνητής του 12^{ου} αιώνα από την βόρεια Ευρώπη, περιγράφει τις θαλάσσιες καταιγίδες που συνάντησε στο ταξίδι του απειλώντας το πλοίο που τον μετέφερε στην Παλαιστίνη, καθώς και τους Σαρακηνούς πειρατές που τους απείλησαν στο ταξίδι της επιστροφής.

Αλλά ακόμη και κατά την περίοδο του Λατινικού Βασιλείου της Ιερουσαλήμ (1099-1187) το ταξίδι στους Αγίους Τόπους ήταν επικίνδυνο καθώς οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί ήταν εύρωστοι αριθμητικά στην ευρύτερη περιοχή.

Ο ίδιος περιγράφει του κινδύνους των χερσαίων οδών, αναφέροντας τα σώματα των φονευθέντων από τους Σαρακηνούς χριστιανών που παρέμεναν άθαφτα στις οδούς, καθώς και τις κακουχίες από τις υψηλές θερμοκρασίες και την έλλειψη νερού.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Σε αντίθεση με τις πολυάριθμες καταγραφές προσκυνηματικών ταξιδιών δυτικών προσκυνητών στους Αγίους τόπους στην περίοδο μετά τις Σταυροφορίες, οι Βυζαντινοί προσκυνητές είναι πιθανώς ολιγάριθμοι.

Σημαντική είναι η καταγραφή του ταξιδιού του Ιωάννη Φωκά στον ύστερο 12^ο αιώνα, που περιγράφει τόσο την αρχιτεκτονική και τα κειμήλια των προσκυνημάτων αλλά και τις εντυπώσεις του από το τοπίο της Παλαιστίνης.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

ο Ιωάννης Φωκός τον 12^ο αιώνα επισκέφτηκε:

- την Βηθλεέμ
- την Ναζαρέτ
- το όρος Θαβώρ
- την Κανά
- την θάλασσα της Γαλιλαίας,
- τόπους που συνδέονταν με τα πάθη, τον θάνατο και την ανάσταση του Χριστού στην Ιερουσαλήμ

καθώς και

- μοναστικές κοινότητες που συνδέονταν με φημισμένους ασκητές.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Όπως συνηθίζεται μεταξύ των προσκυνητών που προέρχονταν από την Κωνσταντινούπολη ή την βυζαντινή επικράτεια, ο Ιωάννης Φωκάς αντιμετωπίζει ως ίσης σημασίας στο κείμενο του τις επισκέψεις του σε βιβλικές θέσεις και στις ορόδοξες μοναστικές κοινότητες στην έρημο της Ιουδαίας, όπου επηρεάστηκε βαθιά από τις συζητήσεις τους με τους αναχωρητές.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Σύμφωνα με τη διήγηση του μέγιστη ήταν η συγκίνηση του στο παρεκκλήσιο της φάτνης, στο σπήλαιο της βασιλικής της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ, όπου ήρθε σε επαφή με το μέρος της γέννησης - της ενσάρκωσης του Χριστού, περιγράφοντας την ευλογία που ένωσε από την παρουσία του στο χώρο, αλλά και την παράσταση της γέννησης που κοσμούσε το τεταρτοσφάιριο της αψίδας του ναού.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Αναλόγως, ο ορθόδοξος ρώσος προσκυνητής Δανιήλ, που επισκέπτεται τους Αγίους Τόπους μεταξύ των ετών 1106-1108 έχοντας ως βάση του την Μονή του Αγίου Σάββα (Mar Saba) στην έρημο, δίνει όπως και οι Βυζαντινοί, και αντίθετα με τους δυτικούς προσκυνητές, μεγάλη σημασία στις επισκέψεις στα ορθόδοξα μοναστήρια, αναφερόμενος αναλυτικά στην Μονή της Μεταμόρφωσης στο Όρος Θαβώρ, όπου βίωσε την φιλοξενία και την ευλογία του ηγουμένου και των μοναχών.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Προσκύνημα στο Όρος Σινά μετά τον 7ο αιώνα.

Την περίοδο που ακολούθησε την αραβική κατάκτηση ατονεί και το προσκύνημα τόσο των δυτικών, όσο και των βυζαντινών προς το όρος Σινά, το ταξίδι στα εδάφη του οποίου, υπό την απειλή των βεδουίνων της ερήμου, λίγοι τολμούν πριν την περίοδο των Σταυροφοριών.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Σε αντίθεση με Δυτικούς και Βυζαντινούς, το προσκυνηματικό ταξίδι στο Όρος Σινά υπήρξε δημοφιλές την περίοδο αυτή μεταξύ των Αρμενίων και των Γεωργιανών, που αψηφούσαν τους κινδύνους της ερήμου, στους οποίους συγκαταλέγονταν:

- οι βεδουίνοι
  - ο ήλιος
- αλλά και
- η αφυδάτωση από την έλειψη νερού, στην περίπτωση ατυχήματος ή κακού προγραμματισμού των προμηθειών.

Τον 14ο αιώνα, ο μοναχός Σάββας ο Νεώτερος χρειάστηκε είκοσι μέρες για να φτάσει από την Ιερουσαλήμ στη Μονή του Σινά.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Πέρα από την Μονή "της Μεταμορφώσεως" τα κύρια μέρη προσκυνήματος ήταν:

- η αγία κορυφή, όπου ο Μωυσής παρέλαβε τον Νόμο
- η καιόμενη βάτος, στα εδάφη της ιουστινιάνειας μονής
- η κλίμακα προς την κορυφή,
- το σπήλαιο -και το παρεκκλήσιο- του Προφήτη Ηλία.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Μετά τον 12ο αιώνα και τη σύνδεση-αφιέρωση της μονής με την/στην Αγία Αικατερίνη, το όρος Σινά εντάχθηκε στο προσκυνηματικό πρόγραμμα των Δυτικών, με την μεγαλύτερη αριθμητικά εισροή Λατίνων προσκυνητών σε αυτό κατά τον 14ο και τον 15ο αιώνα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι μετά τον 6ο και ως τον 15ο αιώνα, καμία γυναίκα δεν καταγράφηκε ως προσκυνήτρια στο όρος Σινά.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Προσκύνημα στην Κωνσταντινούπολη (Νέα Ιερουσαλήμ) μετά τον 7ο αιώνα.

Από τον 7ο αιώνα έως και την Λατινική κατάκτηση το 1204, αλλά και (δευτερευόντως) μετά την αποκατάσταση της Βυζαντινής κυριαρχίας το 1261, έως την οθωμανική κατάκτηση το 1453 η Κωνσταντινούπολη μετετράπη σε σημαντικό χριστιανικό προσκύνημα, τόσο για Δυτικούς προσκυνητές όσο κυρίως για τους ορθόδοξους κατοίκους της αυτοκρατορίας και τους Ρώσους.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Λόγω έλλειψης τοπικών προσκυνημάτων η Κωνσταντινούπολη μετατράπηκε από τους αυτοκράτορες και τους πατριάρχες σε ένα "μουσείο" συλλογής λειψάνων και χειροποίητων, λατρευτικών εικόνων, που κατά τους μέσους χρόνους λιτανεύονταν εβδομαδιαίως στους ναούς και τους δρόμους της πρωτεύουσας. Η πρακτική κατασκευής προσκυνημάτων μέσω της εισαγωγής ιερών λειψάνων που εγκαινίασαν οι πρωτοβυζαντινοί αυτοκράτορες έως τον Ιουστινιανό συνεχίστηκε κατά τους μεταβατικούς και μέσους χρόνους...

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

- το 635 εισάγεται στην πρωτεύουσα ακόμη ένα τμήμα του Τιμίου Σταυρού
- τον 10ο αιώνα το Άγιο Κεράμιο και το Άγιο Μανδύλιο μεταφέρθηκαν στο παρεκκλήσιο του Φάρου στο Ιερό Παλάτι, αμφότερα τα οποία φέρουν το αποτύπωμα του προσώπου του Χριστού
- το 1149 τίθεται στη μονή Παντοκράτορος η μαρμάρινη πλάκα στην οποία εναποτέθηκε το σώμα του Χριστού μετά την Σταύρωση, η οποία μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη από την Έφεσο
- οι εικόνες της Βλαχερνίτισσας και της Οδηγήτριας, στις οποίες αποδίδονταν θαυματουργές δυνάμεις, υπήρξαν το αντικείμενο λιτανειών

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Σύμφωνα με τις καταγραφές τόσο ορθόδοξων, Βυζαντινών ή Ρώσων προσκυνητών, αλλά και Δυτικών προσκυνητών τα προσκυνήματα της πρωτεύουσας πριν την Λατινική κατάκτηση και τη λεηλασία τους από τους Σταυροφόρους, ήταν 76 εντός των τειχών και 21 στις περιαστικές περιοχές.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

Οι προσκυνητές ή ταξιδευτές από την Ρωσία, όπως ο Αντώνιος από το Νόβγκοροντ (πριν το 1200), ή ο Καστιλλιάνος Κλαβίγιο (15ος αι) επισκέπτονταν κατά προτεραιότητα τον ναό της Αγίας Σοφίας, που περιελάμβανε λείψανα που σχετίζονταν με:

- τα Πάθη του Χριστού,
  - ιστορίες από τη βίβλο όπως το λίθινο τραπέζι του Αβραάμ από το Μάμρ,
  - τους Αποστόλους, όπως τα δεσμά του Πέτρου,
  - τα πατριαρχικά άμφια του Ιωάννη Χρυσοστόμου,
- ή και
- νεώτερους αγίους, όπως τα λείψανα του πατριάρχη Αρσενίου του 13ου αιώνα.

Ωστόσο οι Ρώσοι προσκυνητές έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για τις θαυματουργές εικόνες και τα λείψανα αγίων ή μαρτύρων της ανατολής.

Προσκυνήματα και προσκυνηματική τέχνη στο Βυζάντιο

προτεινόμενη βιβλιογραφία:

A.-M. Talbot, “Pilgrimage in the Eastern Mediterranean between the 7th and 15th Centuries”, *Egeria*, Athens , 37-46